

פרק 10

התרבות היהודית

הספרות היהודית

כפי שנאמר בפרק הקודם, אין כל ספק שהעיר פטרבורג הייתה לפני שנת 1917 המרכז הגדול ביותר לחקר מדעי היהדות. לעומת זאת בכל הנוגע לתחום הספרות היהודית הדבר היה יותר מורכב. בתחילת המאה העשרים ליהודים ברוסיה ממוצא אשכנזי הייתה ספרות יהודית מודרנית חשובה. הכוונה היא ליצירות ספרותיות שנכתבו בעברית וביידיש ובמידה מסוימת גם ברוסית, כשהאחרונה שיקפה את החיים היהודיים מנקודת ראות של התודעה הלאומית היהודית. רוב הסופרים שכתבו בעברית וביידיש והקוראים שלהם התגוררו לאו דווקא בעיר הבירה. הפעילות להרחבת ההשכלה של הארגון אופ"ה הפטרבורגי הוקדשה במשך עשרות השנים הראשונות בעיקר להפצת השפה הרוסית בקרב האוכלוסייה היהודית ובאותה עת הקדישה פחות תשומת לב לעידוד הלשון העברית ואילו כלפי היידיש בכלל התייחסו במידה רבה של התנשאות.

בשנת 1907 התפלגה מאופ"ה אגודת חובבי שפת עבר, שהציבה לעצמה יעד – לפתח את הספרות בעברית. החברה היהודית הספרותית, שהוקמה ב-1908 והחברה היהודית לספרות ולמדע שהוקמה במקומה ב-1911 לא העדיפו בפעילותן אף אחת משלושת השפות. רק ב-1916, ערב המהפכה, נוסדה בפטרבורג החברה לספרות ולאומנות היהודית על שם יצחק-לייב פרץ, אשר שאפה לפיתוח הספרות ביידיש. אולם החברה לא הספיקה לקדם את עבודתה.¹ תומכי היידיש לא חשו בטוחים בעצמם וסברו, שהציונים מכשילים את פעילותם בפטרוגרד. המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות הגנו על זכויותיה של היידיש מנציגיהם הורכב ועד החברה על שם פרץ.²

אחרי התמוטטות השלטון הצארי זנחו רבים מהפעילים את הפעילות בתחום התרבות ועברו או חזרו לפעילות הפוליטית. החברה היהודית לספרות ולמדע הפסיקה את פעילותה לחלוטין. באפריל 1917 הצטרפה אגודת חובבי שפת עבר ל'תרבות' הציונית שהוקמה אז, ופעילותה הועברה למוסקבה. ב-1917 היו הצלחותיה של החברה לספרות ולאומנות על שם פרץ מאוד צנועות. חברה הצליחו להוציא לאור רק ספר אחד – לזכרו של שלום-עליכם.³ כדי לקבל הקצבות ממשרד החינוך, יזמה ב-1919 החברה ע"ש פרץ יחד עם החברה למוסיקה היהודית, החברה לתיאטרון והחברה לעידוד האומנות הקמת 'קולטור ליגע', כדוגמת הארגון שהיה כבר קיים בקייב. אולם הקומיסריון היהודי לא הסכים לאשר את קיום 'קולטור ליגע', משום שטען שחבריה דוגלים

בדעות אנטי-מהפכניות. באביב 1921 חיסלה המחלקה היהודית של גובקומנאץ את החברה ע"ש פרץ וגם שורה של מוסדות יהודיים אחרים, כגון חנויות ספרים ובתי הדפוס.⁴ עם סגירת החברות הספרותיות המשיכה הספרות היהודית בפטרוגרד להתפתח רק הודות למאמציהם של אנשים בודדים.

הספרות היהודית ברוסית⁵ גם היא מצאה את עצמה במהרה במצב של משבר. אחד מנציגיה הבולטים שלמה אנסקי היגר ב-1918 ואילו נציגה האחר - דוד אייזמן - נפטר ב-1922. למרות שבשנות העשרים הצנזורה הסובייטית לא הייתה עדיין הדוקה וקפדנית כמו בשנות השלושים, הרי שבכל זאת הסופרים לא היו רשאים לעסוק בבעיות יהודיות רבות. למשל, אסור היה להתאבל ביצירות ספרותיות על הרס חיי העיירה המסורתיים, לגנות את רדיפות הפעילים הדתיים והציוניים, להציג את האנטישמיות באור אחר, מאשר בהקשר למאבק המעמדות. אפילו הנושא של השתתפותם הפעילה של היהודים בתנועה הליברלית הרוסית בעשור שקדם את המהפכה הפכה לטאבו.⁶ אם כן אין פלא, שרוב הסופרים, שכתבו בעבר על הנושאים האלה, כמו למשל, מחבר השירים הציוניים סמואיל מרשק (1887-1964), זנחו לחלוטין את הנושאים היהודיים. על נושאים שהיו מותרים כגון: 'האנטישמיות והפרעות', 'היהודים במהפכה', 'התרחקות היהודים מהדת והבערות והצטרפותם לחיים החדשים' וכו' יכלו לכתוב לא רק סופרים יהודיים. מבחינה זו דיוקנו של הקומיסר מינדלין בספר *Commissary* (1925) של הסופר היהודי הלנינגרדי יורי ליבדינסקי לא נבדל בהרבה ממפקד גדוד הפרטיזנים לוינסון בספרו של אלכסנדר פאדייב *Razgrom* (מפלה). גם ולדימיר מאיקובסקי (ממוצא רוסי) יכול היה למחות נגד אנטישמיות בשירו *Zhid* וולדימיר טאן-בוגורז שהתנצר, כתב על כך בשירו *Kolymaskaya Iudeya* (יהודה בארץ קולימה). מבחינה זו אפשר להעריך את יצירותיהם של היהודים - בנימין קאוורין (-1990 1902), לב לונץ (1901-1924), אליזבטה פולונסקיה (1890-1969) ומיכאל סלוניםקי (1897-1972) - שצמחו בתוך התרבות הפטרבורגית ואשר השתייכו לחוג הספרותי 'אחים סראפיון' וגם את ספריו של סופר 'הפרולטרי' יורי לבדינסקי (1898-1959), לא כספרות רוסית-יהודית אלא כספרות רוסית, שחלק מגיבוריה הם יהודים. ביצירותיו של לבדינסקי וקאוורין מופיעים גיבורים יהודים, אולם המחבר אינו שואף לבשר דבר מה מיוחד לקורא היהודי. קצת שונה הוא סיפורו של לב לונץ *Rodina* (מולדת) (1923), בו המחבר מנסה לעמוד על טיבו של האינטליגנט המתלבט, בעל תודעה לאומית רוסית-עברית מפוצלת. הסיפור מתאים להגדרה של ספרות רוסית-יהודית, ולא במקרה פורסם בכתב העת *Evreiskii almanakh*.⁷ יוצא דופן היה גם הסופר דויבר (בוריס) לויין (-1941

1904) שרבות מיצירותיו, כגון *Desiat vagonov* (עשרה קרונות) (1931), *Ulitsa sapozhnikov* (רחוב הסנדלרים) (1932), *Volnye shtaty Slavichi* (מדינת סלאביצ'י החופשית) (1932), *Likhovo* (1934) למרות התוכן הסובייטי, פונות בבירור אל הקורא היהודי. לקורא היהודי פונה גם סיפורו של מיכאל קאזאקוב (1897-1954) *Chelovek padayushchii nits* (האדם המשתטח על פניו) (1929), שנכתב בשיא המסע נגד האנטישמיות בברית המועצות ולמרות זאת גונה קשות. הסיבה לביקורת הקשה לה זכה טמונה כנראה בעובדה, שהאנטישמים בסיפור הם פועל ופקיד סובייטי חשוב.⁸

בצורה כזו, למרות שלא חששו לעסוק בגיבורים ובנושאים היהודיים, סופרי לנינגרד כמעט ולא כתבו ספרים שניתן לכנותם ספרות רוסית-יהודית. יחד עם זה, לפי סימנים מסוימים ניתן להניח, שבעיר היה ביקוש לספרות רוסית-יהודית, גם אם תוכנה היה סובייטי. למשל, אחד הקוראים של כתב העת *Tribuna* תושב לנינגרד ביקש לפרסם יותר סיפורים, נובלות ושירה מחיי היהודים.⁹ כדאי לציין שמי שכתב על הנושאים היהודיים נחלקו לשתי קבוצות מובהקות. לחוג 'האחים סראפיון' השתייכו נציגי האינטליגנציה העירונית, בשעה שמוצאם של יוצרים בעלי דעות סובייטיות יותר היה מערי השדה – ד' לויין הגיע מעירייה לאדי, מ' קאזאקוב – מהגוברניה פולטבה, יו' לבדינסקי – מהרי אורל. איש מהסופרים לא השתתף בעבר בעבודת האגודות הספרותיות בפרטבורג ולא היו פעילים בחיי הקהילה העירונית.

אחרי שרוב הסופרים הוותיקים שכתבו בעברית עזבו ב-1921 את רוסיה, התמוטטו חיי הספרות בשפה זו. את התהום שנוצרה מילאה חלקית קבוצת סופרים צעירים, בעיקר משוררים, שהגיעו מאוקראינה ומבילורוסיה. רובם התרכזו בשנים 1924-1925 בלנינגרד ובמוסקבה. עד 1927 עלה בידם להוציא לאור ארבעה קבצים ספרותיים, שתפוצתם הייתה מזערית.¹⁰ רוב הסופרים כתבו בסגנון אוונגרד והיו בעלי דעות שמאלניות קיצוניות. הם ראו את עצמם כ'חניכי מהפכת אוקטובר' והצהירו, שבמקום לנסוע לארץ ישראל, החליטו לפתח תרבות בלשון העברית בברה"מ. באותו זמן, למרות דעותיהם האוונגרדיות והשמאלניות, השימוש בלשון העברית דחף את המשוררים הצעירים לחיבור שירה ששורשיה נבטו ממסורת הפיוטים התנכיים ולשימוש בשפת התנ"ך לציון מושגים חדשים. אחד הקבצים נקרא 'בראשית'. מול סיפורי התנ"ך על בריאת העולם הציבו המשוררים הצעירים את תמונת הבנייה של החברה החדשה. שמות שני הקבצים הנוספים של שירה 'צלצלי שמע' ו'עלי עשור' נלקחו מתהילים. השם 'עלי עשור' היה אמור ליצור תסמיק עם העשור למהפכת אוקטובר.

מנהיג ארגוני של הקבוצה הלנינגרדית היה יוסף מאטוב (שם ספרותי בדוי יוספון וי' שערוני), שהגיע מחרקוב, שם ערך קובץ 'צלצלי שמע'. בקבוצה נכלל גם גרשון פריד מחרקוב (שם בדוי ג' שלום), סמיון טריבוקוב, שהגיע מעיירה באוקראינה (שם בדוי שמעון הבונה), שלמה סוסינסקי ממניסק (1903-1957, שם בדוי שלמה רוסי) וחיים לנסקי (שטיינסון, 1906-1943), שברח מפולין, הנחשב כיום כמשורר עברי הכשרוני ביותר מבין אלה שיצרו בברה"מ. הוא היה הרוח החיה של הקבוצה הלנינגרדית.¹¹ ב-1924 התגוררה זמן מה בלנינגרד גם המשוררת יוחבד בר-מרים (שמה האמיתי - ז'לזניאק, 1901-1980), שהייתה אז נשואה לטריבוקוב. די מבודד מהקבוצה הזו היה המשורר והרופא נחום שווארץ (1888 – אחרי 1938), אשר היה הרבה יותר מבוגר מהיתר ולמרות שגם שורשיו היו בתחום המושב, הרי שהתגורר בלנינגרד למעלה מעשר שנים, ניהל מחלקה בבית חולים גדול וקשר קשר הדוק עם הציבוריות היהודית בפטרבורג ועם הארגון אוז"ה והחברה ההיסטורית-אתנוגרפית. מצבם של הסופרים האחרים היה מאוד בלתי יציב. לא היו להם דירות מתאימות ולא רכוש כלשהו וגם לא פרנסה בטוחה. לנסקי עסק בעמל גופני קשה. במפגשים של החוג ביקרו מספר חובבי הלשון והספרות העברית ואחדים מהם אף ניסו לכתוב בעצמם. היו אלה מהנדס כימיה אלכסנדר זרחין, סטודנט לכלכלה חיים (יפים) ראיזה (1904-1970), סטודנט בפקולטה לשפות ולתרבויות שמיות עתיקות רוברט לוי, מומחה לעברית אנדריי בוריסוב (שם ספרותי בדוי אבי"ב – אנדריי בן-יעקב בוריסוב) ואחרים.¹²

החבורה לא הייתה אחידה מבחינת הדעות הפוליטיות ומבחינת הטעמים הספרותיים. לנסקי העריץ את פושקין וכיבד את ביאליק, ששיבח פעם את שירתו. הבונה היה מתנגדו הלוהט של ביאליק וצידד במהפכה העולמית. הוא העריץ את סימון פטליוורה דווקא. זרחין היה ציוני דתי. לנסקי ראה את עצמו כאנרכיסט. הוא גם התלהב מהתרבויות המזרחיות, זורואסטריאניזם (הדת הפרסית הדואליסטית שקדמה לאיסלם), למד את שפת הפשטו (שפתם של חלק מ-221 תושבי אפגניסטן). שלמה רוסי היה סטליניסט ולא סבל את הבונה 'המלא בנטיות משונות'. שווארץ התנגד לנטייה לשוות רומנטיקה למהפכה, אותה העריצו הצעירים 'השמאלניים' ואת סרובם לעסוק בתרבות האבות. בפואמה שלו 'קול דמי אחי' צועקים אלי מאדמת אוקראינה 'הצטער שווארץ על גורל היהודים בשנות מלחמת האזרחים.¹³ לפעמים שלחו הסופרים את יצירותיהם לארץ ישראל, שם הן פורסמו בכתבי העת 'כתובים' ו'גיליונות'.

הסופרים הצעירים חשו כזרים בלנינגרד. טריבוקוב התגעגע לאוקראינה, לנסקי לליטא. בשיר מהסידרה 'פטרופוליס' הוא הישווה את שהותו בלנינגרד לעבדות במצרים וביטא את כיסופיו במילים: "ומה לי כאן על גדות ניבה היאור?"¹⁴. הציבוריות הפטרבורגית הוותיקה לא הזדרזה

ליצור קשרים הדוקים עם לנסקי וחבריו בגלל נעוריהם, הדעות הקיצוניות והאנטי-חברתיות שלהם. שווארץ היווה חולייה בודדת ביניהם לבין הותיקים.

למרות הבדלי הדעות הייתה החבורה מאוחדת במוכנותה להיאבק למען זכותה של הלשון העברית להתקיים בברה"מ ולקבל גליוציה של פעילותם. הם ניסו לקבל אישור כדי להוציא לאור קובץ פיוטי 'תקופתנו', אולם הצנזורה סרבה. גם נ' שווארץ קיבל תשובה שלילית לבקשתו לפרסם את הפואמה שלו 'פיטריאדה'. אגודת הסופרים של לנינגרד לא הסכימה לקבל את הסופרים העבריים לשורותיה.¹⁵ בתחילת 1927 פנה י' מאטוב ליושב ראש הוועד הפועל המרכזי הכל-רוסי מ' קלינין בבקשה או לקבוע חוק האוסר על הלשון העברית או להפסיק את הרדיפות נגדם. על כך השיב אחד ימסגנו של קלינין, שטען שהלשון העברית היא שפה מתה ולמתים אין זכויות. תשובה זוהי נתקבלה מהוועד המחוזי של המפלגה הקומוניסטית.¹⁶

ב-10 באפריל עוד לפני קבלת התשובה מהוועד המרכזי ניסתה הקבוצה לערוך ערב של סופרים עבריים. אולם ביום שנקבע, סגרו השוטרים את דלתות האולם ולא איפשרו כניסת הקהל לאולם. הקהל ודאי לא הכיר מקרוב את יצירותיהם של הסופרים, אבל חש כמיהה ללשון העברית. באותו חודש ניסו שוב לערוך ערב כזה, שאת ההודעה עליו הצליחו לפרסם בעיתון *Leningradskaya pravda* אולם גם הוא נגמר בכישלון. גם תלונותיהם של הסופרים שהופנו לשלטונות לא נשאו פרי, להיפך, הם הפכו לעילה לעשיית שפטים במתלוננים. תחילה נעצר טריבוקוב והוגלה לאי סולובצקיה. דירותיהם של מאטוב ושל לנסקי היו תחת מעקב. ב-11 בנובמבר 1927 נעצרו מאטוב, סוסינסקי, פריד ושווארץ. למאטוב ולסוסינסקי פסקו שלוש שנות גלות בסיביר, שב-1928 הומרו לגירוש לארץ ישראל. את שווארץ ופריד כנראה שיחררו במהרה. טריבוקוב חזר מהמאסר ב-1933.¹⁷

אחרי שנעצרו חבריו הבין לנסקי, שהשלטונות לא ישאירו אותם במנוחה. במכתביו לארץ ישראל הוא התחנן להצלה, אולם נעצר יחד עם חבריו לפני שהגיעה העזרה. ב-29 בנובמבר 1934 בלילה נעצרה הקבוצה כולה (לנסקי, טריבוקוב, פריד, בוברובסקי, לוי, זרחין, זאריין, ראיזה).¹⁸ ללנסקי ולזרחין גזרו חמש שנים במחנות, לכל הנותרים – שלוש שנים. העונשים היו יחסית קלים, אם לקחת בחשבון את מידת האכזריות של הטרור שכבש את העיר לנינגרד כולה מדצמבר, לאחר רצח ס' קירוב. לגבי לנסקי היה זה מעצרו השלישי. את 'רכות' העונשים אפשר אולי להסביר בכך, שהשלטונות לא חשו מאוימים במיוחד על ידי פעילותם של צעירים בשל מעמד החברתי הנחות ובשל העובדה, שיצירותיהם לא היו מובנות לקוראים רבים. אולי עזרה גם העובדה, שהחוקר שלהם, אשר ב-1927 ניהל את התיק של הרבי מלובביץ', 'נחשף' גם הוא והוצא להורג זמן מה

אחרי הירצחו של קירוב. לוי וטריבוקוב ניספו כנראה במחנות ואילו ראיזה שוחרר תוך זמן קצר.¹⁹

זרחין ולנסקי השתחררו אחרי התקופה שהוקצתה להם. נחמן שווארץ נעצר שוב ב-1938 וכנראה נפטר זמן קצר אחרי מעצרו. זרחין הצליח להגר לארץ ישראל ב-1947. על גורלו של פריד לא ידוע דבר.

לאחר ששוחרר מהמחנה ב-1939 נאלץ לנסקי לגור במאליה וישרה במחוז נובגורוד ומדי פעם ביקר בהסתר בלנינגרד ובמוסקבה, כדי להיפגש עם משפחתו ועם ידידיו שנותרו עדיין חופשיים. בפעם האחרונה נעצר ב-30 ביוני 1941, זמן קצר אחרי התקפת גרמניה על ברית המועצות. תוך כדי המעצר ניטלו ממנו הטפילין, דבר שמצביע על התעניינותו ההולכת והגדלה בדת. ב-11 בדצמבר החליטה המועצה המיוחדת, שפעלה ליד הנקו"ד לשלוח את לנסקי ל-10 שנים במחנה עבודה בגין 'פעילות אנטי-סובייטית'. הוא נפטר, על פי מסמך רשמי, ב-22 במרץ 1943 במחנה של אזור קרסנויארסק. ב-16 בינואר 1989 טוהר לנסקי מאשמתו.²⁰

הודות לכשרונו של לנסקי והודות לדעותיו שהיו מתונות בהשוואה לחבריו, היו קשריו עם האינטליגנציה הלנינגרדית רחבים יותר מאשר של מאטוב, סוסינסקי וטריבוקוב. לנסקי היה מיוחד עם הצייר סולומון (שלמה) יודובין, הכיר את י" צינברג ודרך שווארץ התוודע אל ולדימיר יופה. היה לו גם ידיד רוסי – המשורר איוון פיודורוב, שישב בעבר בבית הסוהר. הקשרים האלה הועילו ללנסקי בתקופה שבין שני המעצרים. כאשר היגיע בהסתר ללנינגרד, נהג לסעוד אצל ראיזה, ללון אצל פיודורוב וקיבל עזרה כספית מיופה. מכתביו של לנסקי ממעצרו האחרון, שנכתבו לדוקטור בן-אליהו התכוונו לדוקטור למדעי הרפואה, מיקרוביולוג ואפידמיולוג ולדימיר איליץ' יופה ולא אל נחום שווארץ (כפי שהניח בטעות מפרסם המכתבים מ' אלטשולר).²¹ לנסקי ידע כמובן ששווארץ כבר נעצר. לפי בקשתו של יופה, בהיותו במאליה וישרה העתיק לנסקי במחברות את כל שיריו ויופה שמר עליהם והעבירם לישראל ב-1958. לאחיה של אשתו – אליהו קצנבלוגן. הפואמה האחרונה של לנסקי 'ביום השלג' (1941) שנשתמרה אצל יופה, נשלחה לישראל ב-1984. כבר אחרי מותו של יופה. שמו שהוזכר בהקדשה לפואמה הומר לנקודות לפי בקשתם של בני המשפחה. בהקדשה ישנו גם איזכור החיידקים (המיקרובים) והדבר קשור במקצועו של יופה – מיקרוביולוגיה. להלן הנוסח של הפואמה בשלמותה:²²

[יופה], אתה מבין לחידק סביבתו המלכלכת,

אנא קבל מידי שי – חידקים: אותיות.

פה בקונטרס זה הדק הם שמורים ; שמם כללי 'ביום השלג',

רעל ממית הם לצר, אך לאוהב – סם תרופה.

בין יצירי רוח אלה אין מת אחד, - אין זה פלא,

הן למזונם הגשמי [יפה] דאג, לא אחר !

על מכתבו האחרון של לנסקי מצוין התאריך 24 במרס 1943 – יומיים אחרי התאריך הרשמי של מותו. מתקבל על הדעת שעל הדו"ח על מותו צוין תאריך מקרי, זמן מה אחרי מותו.²³ בשנים האחרונות של חייו המשורר חשב רבות על ארץ ישראל כעל מולדתו. באותה פואמה שצוטטה לעיל, בדברו על ההגלייה בקזחסטן הוא קרא :

פה האדם בן-חורין, הרהר כרצונך באין מפריע :

זכור, הגרוזי, שמי קווקז, בן בילרוס את הנימן...

לי מה לזכור? את ארצי עדן בעיני לא ראיתי...

הוי אדמת ישראל הרחוקה, הינודו ראשם דקליך

לבנים שעקב רגלם הופקר לשלגי הרי חושך.

2. העיתונות היהודית

כפי שכבר צויין במבוא, העיר סנקט-פטרבורג הייתה לפני המהפכה המרכז העיקרי של העיתונות הרוסית-היהודית.²⁴ שם יצאו לאור כתבי עת חשובים בעברית, למשל העיתונים 'המליץ' (1904-1878), 'היום' (1888-1886), 'הזמן' (1904), כתב העת המדעי 'הקדם' (1907-1909). בראשית המאה, בעת הפריחה של הספרות והעיתונות בידיש, התחילו גם בפטרבורג לצאת לאור כתבי עת בידיש, למשל: 'בלעטער פון דעם טאגבוך' (1900-1901), 'דער טאג' (1904), 'דער פראינד' (1903-1906), 'דאס ווארט', 'דער אידישער עמיגראנט' (1907-1914), 'פעטרוגראדער טאגבלאט' (1915). בשל האיסור שהונהג ב-1915 להשתמש בדפוס יהודי באזור הסמוך לחזית, בו נכללה גם פטרוגרד, הפסיקו להופיע בעיר עיתונים בידיש ובעברית. בד בבד התעצמה חשיבותה של העיתונות היהודית בלשון הרוסית. באותן שנים הייתה מוסקבה המרכז של העיתונות העברית,²⁵ מכיוון שגם אודסה, כמו פטרבורג, הוכרזה כאזור הסמוך לחזית. ורשה ווילנה שהיו מרכזי העיתונות בעברית נמצאו מאחורי קו החזית.

מייד אחרי מהפכת פברואר הפכה העיר פטרוגרד למוקד מבעבע של המאבק הפוליטי, בו היה תפקיד חשוב לעיתונות המפלגתית. המפלגות היהודיות נאבקו באותה עת על קולות המצביעים בבחירות לקהילה, לוועידה הכלל-רוסית יהודית, לעירייה ולאסיפה המכוננת. לכן ב-1917 בעיר

הבירה יצאו לאור 21 עיתונים מפלגתיים ביידיש ובעברית (טבלה 22 ו-23). החשבויים ביותר היו העיתונים הציוניים 'פאלקסבלאט' ו-Razsvet (ביוני 1917 נטל את מקומו של השבועון *Evreiskaya zhyzn*) וגם *Evreiskaya nedelia* – ביטאון הקבוצה היהודית העממית. גם למפלגה 'בונד' היו ביטאונים משלה בעיר הבירה (*Golos Bunda*, 'ארבאיטער שטימע'), לפאלקספארטיי היה 'דאס אידישע פאלקבלאט' ולמפלגה 'פועלי ציון' *Evreiskaya rabochaya khronika*. ביטאונים מפלגתיים היו גם 'צעירי ציון' ולארגוני הנוער הציוני. רוב הביטאונים המפלגתיים היהודיים, שיצאו לאור בעיר הבירה, היו מרכזיים ונקראו במדינה כולה. בעיתונים אלה עבדו עיתונאים מנוסים רבים, למשל, הציונים אברהם אידלסון ויצחק גרינבאום, חבר 'הבונד' דוד זסלבסקי, חבר פאלקספארטיי ישראל יפרויקין, חברי 'פועלי ציון' נחום ניר (רפלקס), חבר 'קבוצה יהודית עממית' לב סב ואחרים.

העיתונות הבלתי מפלגתית – ביטאון אקופ"ו, אוז"ה ואורט - *Evreiskaya starina* היה כבר אז במצב קשה בגלל מחירי שירותי הדפוס שהלכו ועלו. העיתונות העברית לא התאוששה בפטרוגרד, למעט שני גיליונות של כתב העת ההיסטורי 'העבר', שיצא לאור בעריכתו של שאול גינזבורג ב-1918.

אחרי מהפכת אוקטובר ב-1919 חוסלה על ידי הבולשביקים כל העיתונות של המפלגות היהודיות. ניתן להסביר את העובדה, שב-1918 קיים מספר גדול יחסית של כותרי עיתונים בכך, שלעתים קרובות ניתנו שמות חדשים לאותם הפרסומים, כדי לפרסמם מחדש אחרי הסגירה על ידי הלשטונות. כך למשל, במקום כתב העת *Razsvet* שנסגר ב-1918 התחיל לצאת *Khronika evreiskoi zhizni* ובמקום 'טאגבלאט' התחילו להוציא לאור 'אונזער טאגבלאט' וכד'. הסיבה השנייה – השלטונות ניסו מספר פעמים להסדיר בעיר עיתונות קומוניסטית יהודית ביידיש. כל הפרסומים האלה חדלו לצאת לאור תוך זמן קצר או שהועברו למוסקבה (ראו פרק 2).

הפרסום האחרון ביידיש, שיצא לאור הפטרוגרד, היה ביטאון האורט 'דער ערד ארבאיטער' אשר חדל להתקיים ב-1922. באותה השנה ניסתה הציבוריות הפטרוגרדית להוציא לאור ירחון בלתי מפלגתי ועצמאי *Evreiskii vestnik* אך הדבר לא הצליח. אחרי הגיליון השביעי נאלצו לסגור אותו. המאזן הופיעו בעיר מזמן לזמן רק קבצים מדעיים וספרותיים: *Evreiskaya starina* (4 גיליונות מ-1918 עד 1930), *Evreiskaya mysl* (ב-1923 וב-1926), *Evreiskaya letopis* (3 גיליונות מ-1926 עד 1926), *Voprosy biologii i patologii evreev* (3 גיליונות מ-1926 עד 1930), אותם אפשר היה

לשייך לעיתונות רק על תנאי. ב-1930 הפסיקו להופיע גם כתבי עת אלה. אפשר לטעון שכתב העת היהודי האחרון היה עלון מידע של הקבוצה היהודית במחלקת המיעוטים הלאומיים של הספרייה הציבורית הממלכתית ע"ש סאלטיקוב-שצ'דרין בלנינגרד.²⁶ העלון הזה בעל השם הארוך הודפס רק שלוש פעמים על מכונת כתיבה ובמימוגרף ויצא בתפוצה קטנה ביותר.

טבלה 22

כתבי עת יהודיים בפטרוגרד (לנינגרד) לפי לשונות

²⁷(1939-1917)

שנה	רוסית	יידיש	עברית	ס"ה
1917	18	6		24
1918	12	10	1	23
1919	4	2		6
1920		3		3
1921		2		2
1922	1	1		2
1923	2			2
1924	2			2
1925				
1926	3			3
1927				
1928	2			2
1929				
1930	2			2
1931-33				
1934-35	1			1

טבלה 23

כתבי עת לפי השתייכות פוליטית²⁸

שנה	ציונים	סוציאליסטים	קומוניסטים	אחרים	בלתי מפלגתיים	ס"ה
1917	8	7	1	5	3	24
1918	8	2	6	3	4	23
1919	2		2		2	6
1920			2		1	3
1921			1		1	2
1922					2	2
1923					2	2

2	2					1924
						1925
3	3					1926
						1927
2	2					1928
						1929
2	2					1930
						1931-33
1	1					1934-35

3. חיי תיאטרון, מועדונים, מוסיקה, אומנות הציור והפיסול

ערב מהפכת פברואר טרם מלאו לתיאטרון היהודי המקצועי ברוסיה ארבעים שנה, אם לחשב את תולדותיו משנת 1879 – תאריך ההעברה מרומניה לאודסה של הלהקה של אברהם גולדפדן – מייסד התיאטרון היידישאי המודרני. בתוך התקופה הזו חל איסור על פעילותו של התיאטרון בין השנים 1883 ו-1905. בשנים האלה רבים היו השחקנים והמפיקים שהיגרו לארצות חוץ. באופן כזה התיאטרון התמוטט עוד בטרם הספיק להתבסס. כאשר בוטל האיסור על ההצגות ביידיש לא יכלו הלהקות היהודיות שקמו לתחייה לסמוך על העזרה הכספית של המדינה כמו תיאטרוני האימפריה המובילים, לכן לעתים קרובות, כדי להבטיח הכנסה, נאלצו להתאים את עצמם לטעמו של הקהל בערי השדה. הרי בדרך כלל לא הירשו להם להופיע בפטרבורג או במוסקבה ובנוסף הקהל הפוטנציאלי לא נמצא בערי הבירה אלא בתחום המושב. לא היה קיים בית ספר מקצועי לאומנות התיאטרון עבור שחקנים ובמאים של התיאטרון היהודי. מכל הסיבות האלה לפני מלחמת העולם הראשונה פיגר התיאטרון היהודי ברוסיה אחרי התיאטרונים הרוסיים גם מבחינת הרפרטואר וגם מבחינת הרמה של השחקנים והבמאים ואפילו מבחינת מידת ההכנה של הקהל וודאי מבחינת הימצאותם של אולמות התיאטרון הקבועים.

בעיר הבירה לא הייתה להקת קבועה של התיאטרון האידישאי, מכיוון שהיא לא הייתה נחוצה לאינטליגנציה הפטרבורגית. לעומת זאת ב-1912, ביוזמתו של ארגון חובבי שפת העבר ותחת ניהולו של המנצח מרדכי גולינקין²⁹ הוצגה לראשונה על במת הקונסרבטוריון האופרה 'שמשון ודלילה' של סן-סנס בעברית, שאת הליברית שלה תירגם יחיאל רברבה.³⁰ המצב השתנה במידת מה בזמן המלחמה, כאשר לפטרוגרד הגיעו פליטים רבים מהגוברניות המערביות, ביניהם אינטליגנציה דוברת יידיש – הקהל הפוטנציאלי לתיאטרון ביידיש.

ב-1916 בפטרוגרד הוקם ארגון התיאטרון היהודי. התקנון של הארגון קבע ברוח ועידת צ'רנובץ (1908), כי ליידיש ולעברית זכות שווה כלשונית, בהן יוצגו ההצגות בתיאטרון.³¹ הדו-לשוניות של ארגון התיאטרון היהודי הפכה למוקד לויכוחים מרים בין חבריו, ברגע שבישיבותיו ניגשו לדיון על

האפשרות לפתוח תיאטרון קבוע בעיר. בעצם לא היה רפרטואר מתאים לא בידיש ולא בעברית. לכן אחדים הציעו להתאים את המחזות הישנים לדרישות החדשות, ואילו אחרים – לשכור סופר כשרוני, שיכתוב את המחזות. בחודשים הראשונים של 1917 ניגשו סוף-סוף להכנות לפתיחתו של התיאטרון האומנותי היהודי, אבל פרוץ המהפכה הרסה את התוכניות.³²

במהלך 'הקומוניזם הצבאי' שום להקת תיאטרון לא יכלה להתקיים בלי עזרה ממשלתית. בתקופה זו בפטרוגרד ליד המחלקה לתיאטרון ולהצגות של משרד החינוך, נוסד סטודיו יהודי לתיאטרון שבראשו עמד אלכסנדר גרנובסקי (1890-1937).³³ הסטודיו נפתח בסוף 1918 ובהקמתו השתתף ציבור דוברי יידיש. מארק ריווסמן קיבל תפקיד של במאי ספרותי. המוסיקאי והמלחין יוסף אחרון³⁴ ניהל את המדור המוסיקלי וחיבר מוסיקה סימפונית למחזה 'העיוורים' של מ' מטרלינק. סולומון רוזובסקי חיבר סוויטה לאגדה 'אמנון ותמר' של שלום אש. זינובי קיסלגוף נטל על עצמו ניהול על מקהלת התלמידים של הסטודיו, תלמידי הקונסרבטוריון והסולנים של בית הכנסת הגדול.³⁵ סטודנט הפקולטה למשפטים של אוניברסיטת פטרוגרד סולומון וובסי (מיכואלס) התגלה במהרה כשחקן כשרוני ומונה לראש צוות השחקנים.

הפתיחה הרשמית של הסטודיו לתיאטרון התקיימה על במת התיאטרון מאלי ב-3 ביולי 1919 (כעבור מחצית השנה לאחר הקמתו). ביולי הציג התיאטרון את מחזהו של ק' גוצקוב 'אוריאל אקוסטה', 'חטא', 'אמנון ותמר', 'בחורף' של ש' אש, 'עיוורים' של מטרלינק, 'הבונה' של ס' מיכואלס.³⁶ ההצלחה הייתה פחות מבינונית, מכיוון שהעלית ההתרבותית של פטרוגרד העדיפה את התיאטרון הרוסי המוכר לה, ואילו יוצאי ערי השדה לשעבר לא היו מוכנים לקלוט את ההצגות האוונגרדיות וא' גרנובסקי שהיה תלמידו של מקס ריינחארדט, שהתעלם בבימויו מההווי היהודי. להצגות הגיעו צופים מועטים. הצגה אחת הוקדשה לחיילים יהודיים, אולם רק מעטים מהם הגיעו לתיאטרון. המבקר של כתב העת *Zhyzn i skusstva* התייחס להופעת הבכורה של התיאטרון בסלחנות, ואילו העיתונות הציונית גינתה. באוגוסט הופיעה הלהקה של גרנובסקי בויטבסק, שם הייתה תגובת הקהל אפילו יותר קרירה. בחורף 1919-1920 לא עבד הסטודיו לתיאטרון בשל העדר הסקה ולקראת קיץ 1920 קיבל הסטודיו שם חדש - התיאטרון הממלכתי הקמרי היהודי - והועבר למסוקבה,³⁷ כנראה כדי להעמידו מול התיאטרון העברי 'הבימה' שכבר זכה שם להכרה.

הנושאים היהודיים חדרו גם לרפרטואר של התיאטרונים הלא יהודיים בפטרוגרד. בתיאטרון 'פטי פאלאס' הוצגה ההצגה של ברנשטיין 'ישראל' ובתיאטרון מארינסקי הציגו ב-1920 את האופרה של אלכסנדר סרוב 'יהודית', את תפקיד יהודית ביצעה הזמרת הידועה ירמולנקו-יוז'ינה ואילו את

תפקידו של הולופרנס – פיודור שאליאפין. ו' רפופרט הציג את האופרה של אנטון רובינשטיין 'מכבים'. באותה תקופה יזם התיאטרון הדרמטי הגדול את הצגת הדרמה 'הורסי ירושלים'. קשה לומר, ממה נובע העניין של במאי התיאטרון הרוסיים בנושאים יהודיים: האם סמכו על הקהל היהודי, כבעל אמצעים בתקופת ההגירה וההתרוששות של בעלי האמצעים, או על משיכה לאקזוטיות של הנושא המזרחי, או הייתה כאן תשוקה למצוא חן בעיני משרד החינוך, הממונה על התיאטרון בדמותו של גרינברג? ייתכן, שהצגת העבר ההרואי של העם היהודי הייתה תשובה לידיעות על הפרעות שהתרחשו בערי השדה. לא במקרה במודעה על ההצגה 'יהודית' הדגיש העיתון שנושא האופרה בנוי "על מעשה הפטריוטי של יהודית, שהצילה את העם היהודי שלה מהשליט הבבלי האכזר, אשר איים על היהודים בתבוסה צבאית ובחרפה לאומית".³⁸

העברתו של התיאטרון הקמרי היהודי למוסקבה לא סימל הפסקת הניסיונות לארגן בפרטורגד תיאטרון יהודי קבוע. בסוף 1920 פתח משרד החינוך סטודיו חדש לתיאטרון תחת הנהגתו של המבקר הידוע אלכסנדר קוגל (1864-1928) ובהשתתפותו של אחרון, קיסלגוף, מילנר³⁹, ריבסמן וצינברג. הסטודיו החדש היה בית ספר לאומנות התיאטרון ולא תיאטרון ממש. ריבסמן לימד שם דיקציה יהודית, את לשון היידיש, ספרות יידיש ותולדות התיאטרון היהודי. קוגל לימד את אומנות הבמה, ניזינסקיה וספוקויניה לימדו תנועה וקיסלגוף – שירה במקלה. לקראת סוף שנת הלימודים למדו בסטודיו 18 נשים ו-61 גברים, ביניהם שחקנים מוכשרים למדי.⁴⁰ ההצגה הראשונה של הסטודיו לקהל עשתה רושם גדול על המומחים מאגודת העובדים בתחום האומנות. הם ציינו בקול אחד את משחקם הטוב של השחקנים הצעירים, את הבנת התפקידים וההתלהבות הבלתי משוחדת (בניגוד ליתר מוסדות החינוך, תלמידי הסטודיו היהודי לא קיבלו לא מלגות ולא מענקים). ברור שלתלמידי הסטודיו היה יותר סיכוי לכבוש את ליבו של הקהל, מאשר לתיאטרונם של גרנובסקי, שהרי קוגל היה נציג הבית הספר המסורתי לאומנות התיאטרון ודגל בשמירה על האופי הלאומי של התיאטרון היהודי. אולם הסטודיו איבד כל תמיכה כספית ונסגר, בעקבות הנהגת המדיניות הכלכלית החדשה והופסק המימון הממלכתי במוסדות האומנות.⁴¹

ב-24 בינואר 1922 באולם התיאטרון לדרמה ולקומדיה נפתח תיאטרון דרמטי יהודי נוסף בהנהגתו של קארטבצב (לפי מקורות אחרים מנהל התיאטרון היה פ' ורחובצב). במהלך שנה אחת הציג התיאטרון לא פחות מעשר הצגות שונות, בעיקר היו אלה מחזות מסורתיים ('שחיטה' ו'דער אידישע קעניג ליר' של יעקב גורדין, 'שמע ישראל' של אוסיפ דימוב), המחזות הקלים בעלי מערכה אחת 'דער אייביקע ליד' (השיר הנצחי), 'א דוקטור' (הרופא), 'דער אומבאקאנער' (הלא נודע), 'מענשען' (אנשים), 'די ערשטער פאציענט' (החולה הראשון), 'צו שפעט' (מאוחר מדי), 'מזל טוב'.

לתיאטרון לא היה אולם קבוע והוא עבר לעתים קרובות, עד אשר נסגר במחצית השנייה של השנה מסיבות כספיות.⁴²

בספטמבר אותה שנה התחילה להופיע בפטרוגרד להקה יהודית של התיאטרון האקדמי הממלכתי של בילורוס תחת ניהולו של רודולף זסלבסקי (1886-?), שחקן ובמאי שהיה ידוע עוד לפני המהפכה. הביקורת שיבחה את הלהקה וציינה במיוחד את כשרונו של הבמאי והמבצע של התפקידים הראשיים זסלבסקי.⁴³ בנובמבר הפכה הלהקה לתיאטרון יהודי קבוע של פטרוגרד, אך גם הוא התקיים פחות משנה.⁴⁴

בשנים 1922 ו-1923 בתקופת החגים שמחת תורה וחנוכה נערכו בפטרוגרד קונצרטים יהודיים, בהם השתתפו חזנים וזמרים ידועים, שחקנים פופולריים, רקדני בלט ומוסיקאים, למשל, המבצע של שירים יהודיים עממיים מ' אפלבאום, החזן פ' פינצ'יק, זמר האופרה ס' לביק ואחרים. הקונצרטים נערכו באולמי התזמורת הפילהרמונית.⁴⁵ באותה תקופה הגיע למסע ההופעות בפטרוגרד התיאטרון 'הבימה'. העיתון *Petrogradskaya pravda* הגיב על הופעותיו של התיאטרון בכתבת ביקורת מלאת שבחים, בה היו גם טענות על המשחק בעברית, שפה שלפי טענת העיתון, כמעט איש לא מבין.⁴⁶

בתחילת שנות העשרים המשיך הנושא היהודי להופיע גם על הבמות הגדולות והלא יהודיות של פטרוגרד, אולם ההתעסקות בו הלכה ופחתה. בדצמבר 1921 ברפרטואר של תיאטרון האופרה מארינסקי נכללה האופרה *Zhidovka* (היהודיה). בתחילת 1923 התכוון התיאטרון אלכסנדרנסקי להציג את הטרגדיה של גוצקוב 'אוריאל אקוסטה'.⁴⁷ לא ברור, האם ההצגה אכן הוצגה. ב-16 במאי 1923 הוצגה בתיאטרון הדרמטי הגדול האופרה של משה מילנר 'די הימלען ברענען' (השמים הבורעים). את הליברית כתבו מילנר וריבסמן לפי המחזה 'דיבוק' של ס' אנסקי. באופרה השתתפו התזמורת והמקהלה של התיאטרון הגדול לאופרה ובלט של פטרוגרד. התפאורה עוצבה על ידי הציירים הידועים ו' שצ'וקו וא' בנואה. ההצגה נחלה הצלחה, אולם כבר אחרי שתי הצגות הורדה מהרפרטואר, כ'ראקציונית'.⁴⁸

באוגוסט ובספטמבר 1926 נערכו בתיאטרון האופרה מאלי הצגות של התיאטרון הממלכתי היהודי ממוסקבה, שהוקם בפטרוגרד. הצגותיו נתקבלו בהתלהבות על ידי מביני דבר. המבקר סימון דריידן כינה את התיאטרון 'תיאטרון העם החי', בהשוואה ל'הבימה' שהייתה בעיניו 'שירת הברבור הנהדרת של היהדות הישנה, של הציונות הגוססת'. ההצגות '200 אלף', 'מצווה עשירית', 'המכשפה' ו'לילה בשוק הישן' זכו למאמרי ביקורת ארוכים ב-*Leningradskaya pravda*.⁴⁹ במאי התיאטרון א' גרנובסקי היה מרוצה מההופעות מבחינה כספית והאומנותית. יחד עם זה הוא סבר,

שהצופה הלנינגרדי הוא יותר מאופק בהשוואה עם הקהל המוסקבאי וציין שבהצגה ביקרו צופים לא יהודים רבים. אם לשפוט לפי גרנובסקי ולפי מאמר ביקורת אחד, הרי שצפה בהופעות התיאטרון היהודי בלנינגרד קהל יהודי שנמצא בתהליך ההתבוללות וחלק מאנשי תרבות לא יהודים, שהתקשו לקלוט לא את הצורה האוונגרדית של ההצגה, אלא דווקא את הפרטים האתנוגרפיים והדתיים (שהיו אגב, מעטים). נמצאו גם מבקרי התיאטרון וביניהם אלכסנדר קוגל, שבפולמוס סוער עם מיכואלס, שנערך בבית האומנויות עד השעה שלוש בלילה, טען שהתיאטרון הממלכתי ממוסקבה איננו תיאטרון יהודי, שהוא רק 'הסניגור של הזרמים השמאלניים של התיאטרון הרוסי בלשון יידיש', והוא זר ובלתי מובן לפרולטריון היהודי.⁵⁰

הצופה הממוצע העדיף כנראה את אומנות המחזמר של השחקנית האמריקאית קלרה יונג (שפיקוליצר, 1883-1952) שהופעותיה בלנינגרד נערכו מייד אחרי הצגותיו של התיאטרון היהודי ממוסקבה ובהן צפו אלפי צופים. להצלחה גדולה זכו גם הופעותיו של לאוניד אוטיוסוב, שהגיע ללנינגרד מאודסה ב-1922.⁵¹ הוא זכה להצלחה בתפקיד מנדל מארנץ במחזה בעל אותו שם לפי הרומן של הסופר האמריקאי ד' פרידמן על נושא יהודי.

אחרי הפסקה של למעלה משלוש שנים, בסוף 1926, נעשה ניסיון לשקם את אומנות התיאטרון היהודי בלנינגרד. למרות שהתכוננו למאורע הזה במשך תקופה ארוכה, חודש לפני פתיחתו של התיאטרון הלנינגרדי היהודי היה נדמה, שהדבר לא ייצא לפועל 'בגלל העדר הבסיס החומרי'. אולם ב-25 בדצמבר פתח התיאטרון את שעריו בהצגה של המחזה 'אוריאל אקוסטה' השחוק. אחריו הוצג מחזה של פ' גהירשביין 'די פוסטע קרעטשמע' (בית מרוח ריק), המחזמר של א' סגל 'חתונה בעיירה', מחזמר 'חצקלה-כולבויניק'.⁵² התיאטרון שלא השתבח בשחקנים בעלי כשרונות מיוחדים, לא זכה בעיני הצופים אפילו להצלחה צנועה. כבר במאמר הביקורת הראשון הזהיר המבקר מהפרובינציאליות וציין שכוחותיו של התיאטרון לא יעמדו לו בהצגת טרגדיה. במאמר אחר כינו את ההצגה 'בית המרוח הריק' כהצגה מטומטמת ומשעממת ונאמר שההצגה 'כה פרובינציאלית כמו החיים שהיא מראה'. באכזריות יתר הוערכה ההצגה 'אוריאל אקוסטה', שכונתה על ידי המבקר 'בית קברות מחופש'. אפשר היה אולי לשאת את ההאשמות בפרובינציאליות, אילו ההצגות הביאו הכנסות. אולם כבר בהצגות הראשונות של התיאטרון היה האולם כמעט ריק.⁵³ אפשר להניח שהסיבה לאי הפופולריות של התיאטרון הייתה נעוצה לא רק באיכות הלא גבוהה של הצגותיו – הרי עד ההצגות הראשונות לא יכל היה הקהל לדעת זאת. פשוט ליהודים משכילים בלנינגרד, אשר שאפו לתרבות הרוסית, לא היה נחוץ התיאטרון ביידיש. הקהל המסורתי יותר לא אהב את ההתקפות הבלתי פוסקות של התיאטרון היהודי על הדת. בעיות

דומות היו מנת חלקו של התיאטרון היהודי הממלכתי במוסקבה.⁵⁴ הסיבה האחרת הוא הרפרטואר המיושן של התיאטרון, שלא היו באמתחתו מחזות חדשים על נושאים מודרניים. ובלי רפרטואר, העוסק בבעיות הבערות היה קשה לתיאטרון הדרמטי להשיג הצלחה בקרב הקהל. הביקורות המזלזלות של העיתון *Leningradskaya pravda* השפיעו במהרה וכבר בסוף ינואר 1927 הודיע העיתון בסיפוק:

בעקבות העדר מוחלט של הכנסות וניהול העיניינים הכושל נסגר התיאטרון היהודי בלנינגרד. מנהל התיאטרון רבינר ישא באחריות פלילית. באיגוד עובדי האומנות של הגוברניה נפתח הדיון על האפשרות של המשך הקיום של צוות העובדים של התיאטרון המונה 100 איש.⁵⁵

בשנות השלושים לא היה ליהודי לנינגרד תיאטרון משלהם וספק אם רבים מהם רצו בו. הרי אפילו ביקורו ב-1935 של התיאטרון היהודי הממלכתי במוסקבה להצגות לציון 25 שנות קיומו, לא עורר התלהבות מיוחדת. על כך מעיד בדרך עקיפה פרוטוקול האסיפה של פעילי בית התרבות היהודי, בה נדונו אירועים המתאימים לקבלת הפנים הטובה ביותר לתיאטרון על ידי 'הציבוריות הפרולטרית'. תשומת לב עיקרית הוקדשה באסיפה להפצת הכרטיסים להצגות ולשם כך תוכננו ביקורים מאורגנים רבים ושיווק נמרץ של עובדי התיאטרון בעיתונים של מפעלי התעשייה. הכרטיסים לשורה של הצגות נרכשו במלואם על ידי בית התרבות.⁵⁶

בניגוד לפעילות בתחום התיאטרון, היו לפעילות בתחום המוסיקה שורשים עמוקים בפטרוגרד. מייסדיה בסוף המאה ה-19 היו שאול גינזבורג ופיוטר מארק, אשר עסקו באיסוף הפולקלור המוסיקלי בגוברניות המערביות. הם ותושב מוסקבה יואל אנגל הצליחו לעורר סקרנות בקרב האינטליגנציה כלפי היצירה העממית וכתוצאה מכך ב-1908 נוסדה בפטרוגרד החברה למוסיקה יהודית עממית.⁵⁷ החברה לא הגבילה את עצמה רק לאיסוף הפולקלור, אלא פנתה לחיבור מוסיקה לאומית. תוך זמן קצר במסגרת פעילות זו נוסד בית הספר היהודי למוסיקה, הכולל מלחינים, מבצעים ומומחים למוסיקה כגון יוסף אחרון, אפרים שקליאר, אלכסנדר קריין, מיכאל גנסין, זינובי קיסלגוף ומשה מילנר. ההצלחה של בית הספר היהודי הייתה מובטחת הודות לרמה הגבוהה של התרבות המוסיקלית בפטרובורג ועידוד היצירה הלאומית אצל מלחינים צעירים על ידי מנהל הקונסרבטוריון ניקולאי רימסקי-קורסקוב. ב-1913 היו בחברה 884 חברים ובתוכם 410 – בסניף הפטרובורגי. קונצרטים רבים, שנערכו על ידי החברה התקבלו תמיד בחום רב על ידי הקהל וזכו לביקורות טובות בעיתונות יהודית והלא יהודית.⁵⁸

אחרי הפיכת אוקטובר שיתפה החברה למוסיקה יהודית עממית פעולה עם הציונים ועם השלטונות. הנטייה לציונות השתקפה בפעילותה של התזמורת הקמרית 'זימרה', שהוקמה ליד החברה בתחילת 1918. בד בבד על חשבון משרד החינוך התקיים ב-1 באפריל 1919 בקונסרבטוריון קונצרט של מלחינים יהודיים רבים, שהתפתחו במהלך העשור הקודם. בדצמבר התקיים קונצרט נוסף, שהוקדש לשירה ולאגדה היהודית העממית ונועד עבור הקהל של חיילים, פועלים ותלמידים. הכרטיסים חולקו בלא תשלום במחלקה היהודית של משרד החינוך.⁵⁹ הכישלון להקים בפטרוגרד 'קולטור ליגע' הביא לחיסול החברה למוסיקה יהודית עממית. חלק מחבריה הפעילים (יוסף אחרון, לזר סאמינסקי, סולומון רוזובסקי, יוסף יאסר, יואל אנגל) היגרו, אחרים (גנסיין וקריין) עברו למוסקבה, שם בתקופת נאפ הצליחו לזמן קצר להחיות את פעילות החברה. בלנינגרד המשיכו את פעילותם רק קיסלגוף ומילנר.

ראשי החברה היהודית לעידוד האומנות, אשר אחרי המהפכה עמד בראשה הפסל איליה גינצבורג, נטו יותר לעידוד כל מה שלאומי באומנות, למרות שחלק מחבריו העדיפו את העמדה האינטרנאציונליסטית. באסיפה השנתית של החברה, שהתקיימה באפריל 1918 השיגו מצדדי הקו הלאומי ובראשם אברהם בראמסון את שינוי התקנון בהתאם לדעותיהם. החברה מצאה תמיכה בפעילותה אצל הציונים. למשל, באפריל 1918 במסגרת 'שבוע ארץ-ישראל' נערכה על ידי הציונים תערוכה גדולה של האומנים היהודיים.⁶⁰

בדומה לחברה למוסיקה, גם החברה לעידוד האומנות נסגרה לאחר שמשרד החינוך של פטרוגרד לא הכיר בקיומה של 'קולטור ליגע'. איליה גינצבורג נטש את היצירה היהודית. בשנות העשרים היה סולומון יודובין האומן הכמעט יחיד, שהמשיך לעבוד בפטרוגרד על נושאים יהודיים. ב-1928 יצא לאור אלבום תחריטים שלו, שברובם הוקדשו לעיירה היהודית.⁶¹

ב-1929, לאחר חיסול ארגוני הציבור העצמאיים האחרונים, המשיכו חיי התרבות היהודיים בלנינגרד להתקיים בממדים צנועים ביותר מסביב לבית התרבות היהודי על שם יעקב סברדלוב, שהיה קיים מ-1919. בשנות העשרים נשאו האירועים בו בעיקר אופי מפלגתי או הוקדשו למסע תעמולה תורני, שנוהל בקרב האוכלוסייה. אירועי התרבות התקיימו שם לא לעתים קרובות ומשמעותם הייתה מזערית על רקע הפעילות של הארגונים העצמאיים שעדיין התקיימו. ב-1925 מועדון הפועלים היהודי, כפי שכינו אותו אז, מנה לא יותר מ-200 חברים, שרבע מהם היו קומוניסטים.⁶² אי לכך הוא הקיף בעבודתו לא יותר אנשים מאשר הארגון אופ"ה או המועדון על שם בורוכוב. אפילו בתקופת המסע לסגירת בית הכנסת הגדול, שהתקיים ב-1929, כאשר היה

צריך להוכיח באיזו צפיפות עובד בית התרבות היהודי, טענו מנהליו, כנראה בהגזמה, שמבקרים בו 700 איש.⁶³

לקראת תחילת שנות השלושים הספיק כבר בית התרבות היהודי להחליף את מיקומו בפעם השלישית והועבר לבית מספר 10 ברחוב נקראסובה, בו שכנו בתי התרבות הפולני, הלטבי, הפיני, הבילורוסי, הליטאי וההונגרי. בשל העדר האפשרות להתקרב לתרבות היהודית בדרך אחרת, תפקידו של בית התרבות היהודי התעצם. בערבים שאורגנו במועדון הופיעו משוררים וסופרים ממוסקבה שכתבו ביידיש: אהרון קושנירוב, שמואל הלקין, פרץ מרקיש ויחזקאל דוברושין. הערבים נערכו לא רק במועדון עצמו, אלא גם בקונסרבטוריון, במועדונים של בתי חרושת ובבתי התרבות. המועדון התגאה בלהקה יהודית קולית, שנוסדה ב-1931 על בסיס מקהלת החובבים. הלהקה שנוהלה על ידי מ' מילנר שלטה ברפרטואר עשיר של שירים יהודיים ולא יהודיים ושל יצירות קלאסיות של מוצרט, בטהובן, שוברט ואחרים. ב-1936 עבדה הלהקה על האופרה של מילנר 'הדרך החדשה' מחיי חברי הקולחוזים ויצאה להופעות במחוז היהודי האוטונומי בירובידז'אן.⁶⁴ ב-1934 ניהלה הנהלת בית התרבות משא ומתן עם הקבוצה היהודית של המחלקה למיעוטים לאומיים של הספרייה הציבורית על שם מ' סאלטיקוב-שצ'דרין על רכישה משותפת של גופן יהודי לשם הדפסת עיתון של בית התרבות, אבל יוזמה זו כנראה הופסקה באיבה על ידי השלטונות.⁶⁵

ב-1936 היו בבית התרבות היהודי 150 פעילים, אשר עסקו בהפצת התרבות בקרב הפועלים בבתי חרושת. בנוסף ללהקה הקולית פעלו בו הסטודיו לתיאטרון, החוג לסופרים מתחילים, קורסים קדם-אקדמאים עבור הפועלים. כמובן, שתעמולה מפלגתית, הרצאות ושיעורים בתולדות המפלגה, יחסים בינלאומיים וכו' המשיכו לתפוס מקום חשוב בפעילות המועדון.⁶⁶ אולם על רקע התעמולה הסובייטית ההמונית והמחרישה של שנות השלושים הייתה להם השפעה מועטת על האוכלוסייה, מאשר לתוכן הלאומי של אירועים תרבותיים.

המדיניות שנקטה בה המפלגה ב-1936 לחיסול שאירי החיים היהודיים הלאומיים השפיעה לא רק על המצב של בתי הכנסת, אלא גם על המוסדות שהוקמו הודות לשלטון הסובייטי, כמו למשל, בית התרבות היהודי. במחצית הראשונה של השנה עדיין פעל המועדון במלוא עוצמתו – נערכו בקביעות ערבים ספרותיים, פעלו החוגים והספרייה. הסטודיו לתיאטרון קיבל ב-1936 מקום ראשון בתחרות תיאטרוני החובבים. הרדיפות החלו ב-6 באוגוסט 1936 בכתבה 'מדוע ריק חדר הקריאה?' שהופיע בעיתון *Krasnaya gazeta*. בכתבה נטען, שבחדר הקריאה של בית התרבות

כמעט ולא מבקר איש. הנהלת המועדון הוכיחה שבספרייה יש 1140 קוראים, אולם ההכחשה לא פורסמה.⁶⁷

בשנת הלימודים החדשה (1936-1937) לא הצליח בית התרבות לארגן חוגים להשכלה הכללית, מכיוון שהמחלקה להפצת השכלה ותרבות פוליטית להמונים של מועצת העיר לנינגרד לא הירשתה לפרסמם, והודיעה על הארגון המחודש של בתי התרבות הלאומיים המתקרב ובא. מנהל בית התרבות היהודי התחנן לשווא להגדיל את תקציב הבית, לרהט אותו מחדש, לערוך שיפוצים, לארגן נסיעה של הלהקה הקולית לבילורוסיה. גורלו של המועדון נחרץ. לפי הוראה מגבוה נבדק מצב העבודה להפצת התרבות וההשכלה בידיש במפעלי התעשייה של העיר והוסכם, שרוב הפועלים לא רואים טעם בעבודה כזו. הספריות של המפעלים כמעט ולא רכשו ספרים בידיש ולספרים שנמצאו כמעט ולא היה ביקוש. באותם מקרים בודדים, בהם פועלים עצמם דרשו לערוך אירועי התרבות בידיש, הנהלות המפעלים התעלמו מהם כליל.⁶⁸ תוצאות הבדיקה נוצלו על ידי שלטונות העיר לשם סיום עבודתו של בית התרבות היהודי. העבירו אותו למקום קטן יותר. ביוני 1937 נסגרו הספריות של בתי התרבות כביכול לשם עריכת ספירת מלאי. לקראת אוגוסט ניטלו מבית התרבות התקציבים וב-15 בינואר 1938 הוא חוסל. ב-5 במרס נסגר גם הסטודיו היהודי לתיאטרון.⁶⁹

כך הסתיימו כל השלבים של עקירת חיי התרבות היהודיים בפטרבורג על ידי הבולשביקים בתקופה שאחרי הפיכת אוקטובר. כבר בשנים הראשונות של השלטון הסובייטי הופיעו בפני הפעילים היהודיים בעיות הזהות לאלו שהוצבו לפני התרבות הפטרורגרדית כולה - הבקרה האידיאולוגית של המדינה, איבוד העצמאות הכלכלית, ניתוק הקשרים עם ארצות חוץ ועם ערי השדה, העברת המרכז התרבותי למוסקבה. לאחר שהשתלטו על התחום הניהולי והכלכלי, שאפו משרד החינוך, היבקום והיבסקציה להגביל את ההשפעה של ארגוני התרבות העצמאיים ולהביא לסובייטיזציה שלהם, תוך ניסיון לקבוע את התרבות הקומוניסטית. מדיניות זו נחלה הצלחה חלקית בלבד, משום שרק חלק מהאינטליגנציה היוצרת הסכים לשתף פעולה עם המדינה.

בניגוד למחקר במדעי היהדות תוך זמן קצר בפטרבורג חדלו להתקיים הארגונים, שדאגו לפיתוח התרבות, המוסיקה והאומנות. העיתונות היהודית הפסיקה להופיע בשנים הראשונות שאחרי המהפכה. הספרות הרוסית היהודית כמעט ונעלמה. לא נמצאו סופרים דגולים בידיש. היצירה בעברית גססה תחילה, אולם באמצע שנות העשרים קמה לתחייה הודות למאמצי קבוצה קטנה של סופרים, שהגיעו ללנינגרד מערי השדה ובראשם חיים לנסקי. חוג הסופרים העבריים פעל כעשר

שנים, אולם בשל העדר האפשרות להוציא לאור את יצירותיהם ברוסיה, הן נותרו בלתי ידועות אפילו לאותו חלק של האינטליגנציה שעשוי היה להעריכם. לנסקי וידידיו שהורחקו מהחברה, לא זכו להבנת הקוראים ונרדפו על ידי השלטונות, נותרו בפריפריה של החיים היהודיים בלנינגרד. לעומת זאת זכו שיריו של לנסקי, אומנם באיחור רב, להערכה בישראל.

רוב המלחינים והאומנים היהודיים עזבו את לנינגרד או נטשו את הנושא הלאומי. מתוך אלה שהמשיכו לעבוד בתחום זה בלטו שלושה: האומן סולומון יודובין, המלחין משה מילנר והמומחה למוסיקת פולקלור זינובי קיסלגוף, כשמילנר וקיסלגוף המשיכו לפעול גם בשנות השלושים ושמרו על הקשר עם הקהל היהודי.

השאירה של הציבוריות הפטרוגרדית לתיאטרון יהודי משלה וכן העזרה הכלכלית של המדינה איפשרו בשנים 1919-1920 להקים שני סטודיו לתיאטרון שעוררו תקוות, אחד של גרנובסקי והשני של קוגל. אולם, כפי שראינו, הממשלה התחילה, מבלי להשתהות, לרכז את חיי התרבות במוסקבה - עיר הבירה החדשה, לשם הועבר התיאטרון של גרנובסקי ואילו הסטודיו של קוגל חוסל בהעדר תקציבים. בלנינגרד, שם השלטונות לא הביעו רצון להשקיע אמצעים גדולים בפיתוח התרבות ביידיש, לא היה שום סיכוי לתיאטרון זה להתקיים.

בקשר להתרוששות חיי התרבות היהודיים בתחילת שנות השלושים גדל בעיני תושבי לנינגרד היהודיים תפקיד בית התרבות היהודי על שם יא' סברדלוב, ששיחק קודם רק תפקיד של רמקול לתעמולה הקומוניסטית בלשון היידיש. הנהלת בית התרבות, לאחר שהייתה מודעת למיוחדותו של מוסד זה, ולעוינות ההולכת ומתגברת של המפלגה לתרבויות של המיעוטים הלאומיים, עשתה ניסיונות להרחיק את המפלה הבלתי נמנעת של המרכז האחרון של החיים היהודיים ומקום חוקי אחרון למיפגש יהודי לנינגרד. ברור, שמחאותיהם המהוססות שלהם לא יכלו לעצור את החיסול הבלתי נמנע של בית התרבות היהודי בתחילת 1938.

חוג אוהדי התרבות היהודית בלנינגרד שהיה די רחב בשנים שאחרי המהפכה, הלך והצטמצם באופן משמעותי לאחר מכן. בחוג זה בלטה קבוצה של כמאתיים נציגים של אינטליגנציה יהודית דוברת רוסית, שהתרכזה סביב אופ"ה והחברה להיסטוריה ולאתנוגרפיה וסביב הספרייה והמוזיאון. הציבור הפשוט יותר, שהיה מורכב מיהודים יוצאי עירות ודוברי יידיש, ביקר במופעי התרבות של בית התרבות, במועדון על שם בורוכוב ובהצגות של להקות תיאטרון שהגיעו מערים אחרות. אולם גם מספר היהודים, שהיו מעוניינים בתרבות סובייטית ביידיש הלך וקטן. רובם המכריע נקלט בתוך התרבות הרוסית השלטת.

המאורע התרבותי האחרון בחיי היהודים בלנינגרד הייתה התערוכה 'יהודים ברוסיה הצארית ובברית המועצות' שנערכה ב-1939- במוזיאון הממלכתי לאתנוגרפיה. התערוכה שהכילה בעיקר רכוש שהוחרם מארגונים יהודיים שחוסלו, הייתה אמורה, על פי כוונות מארגניה, להראות ליהודי לנינגרד את עליונות האורח החיים הסוציאליסטי, למרות שעד אז לא נותרה להם שום אפשרות לבטא את ההזדהות הלאומית שלהם.

- ¹ *Evreiskaya entsiklopedia*, Vol. 11, pp. 923-924; *Evreiskaya nedelia*, 2 (1917), pp. 29-30
- ² *Evreiskie vesti*, 5 (1917), pp. 9-10; בשנת 1917 בועד החברה נכללו וי' פרויקין וי' צינברג (פאלקספארטי), ד' זסלבסקי וי' יאשוונסקי (הבונד), מ' ש"ץ-אנין ושי' ניגר (צ'ורני) (ציונים – סוציאליסטים).
- ³ *Evreiskaya nedelia*, 3-4 (1918), p. 26
- ⁴ V. Lebedeva-Kaplan, 'Tri pisma iz 1919 g.', *Istoria evreev v Rossii*, St. Petersburg 1993, p. 136;
- ⁵ *TsGASPb*, קובץ 75, רשימה 1, תיק 58, דף 30.
- ⁶ M. Friedberg, 'Jewish Themes in Soviet : התקופה הסובייטית ראו : Russian Literature', L. Kochan (ed.), *The Jews in Soviet Russia since 1917*, Oxford 1972, pp. 188-207;
- ⁷ B.A. Aleksandrova, 'Evrei v sovetskoi literature', *Kniga o russkom evreistve 1917-1967*, New York 1968, pp. 279-305; A. Donat, 'Vvedenie', *Neopalimaya kupina: Evreiskie siuzhety v russkoi poezii, Antologia*, New York 1973, pp. 207-222; T. Dolzhanskaya, 'Na odnoi volne', *Na odnoi volne. Evreiskie motivy v russkoi poezii*, Jerusalem 1974, pp. 5-32; J. Kunits, *Russian Literature and the Jews*, New York 1992; Y. Kleiman, 'Evrei v noveishei russkoi literature', *Evreiskii vestnik*, 1928
- ⁸ פרידברג (לעיל, הערה 5), עמ' 194-195.
- ⁹ בשנים האחרונות של חייו הקצרים התחיל לונץ ללמוד עברית, לבקר בבית הכנסת ושיתף פעולה עם התיאטרון 'הבימה' M. Vainshtein, 'Golos preodolevshyi desiatiletia' בקובץ L. Lunts, "Rodina" i drugie *proizvedenia*, Jerusalem 1981, pp. 316-317
- ¹⁰ אודות מ' קאזאקוב ראו : אלכסנדרובה (לעיל, הערה 5), עמ' 292-293; פרידברג (לעיל, הערה 6), עמ' 196-197.
- ¹¹ *Tribuna*, 14 (1928), p. 12
- ¹² יצאו לאור הספרים כלהלן : צלצלי שמע, חרקוב 1923; מ' נובאק, געש, קייב 1924; בראשית, מוסקבה-לנינגרד 1926; ב' פרדקין, עלי עשור, חרקוב 1927. על גורל הספרות בעברית בברה"מ ראו : י' גלבוש, אוקטובראיט עברים, תולדותיה של אשליה, תל-אביב 1974; י' גלבוש, לשון עומדת על נפשה. תרבות עברית בברית-המועצות, ת"א תשל"ו; A. Greenbaum, 'Hebrew Literature in Soviet Russia', *Jewish Social Studies*, 30, 3 (1968), pp. 135-148
- ¹³ י' סערוני, 'החבורה הלנינגרדית', (עמ' 226-238) וגם א' זרחין, 'לפני המאסר ולאחר השחרור' (עמ' 256-260) בספרו של ח' לנסקי, מעבר נהר הלתי, תל-אביב 1960; י' גלבוש, לשון עומדת על נפשה, עמ' 300-308; מ' אלטשולר, 'שנותיו האחרונות של חיים לנסקי', בחינות, 8-9 (1978-1977), עמ' 141-152; על שי' רוסי ראו : שי' אבן-שושן (עורך), מינסק עיר ואם, תל-אביב 1985.
- ¹⁴ סערוני (לעיל, הערה 11); V. Gessen, 'On zastavlyal pushkinskie stikhi shagat sprava nalevo, *Narod moi*, (11) (1994); F. M. (Raize), 'Vospominaniya o Lenskom', *Leningradskii evreiskii almanakh*, 12 (1987), pp. 18-19
- ¹⁵ סערוני (לעיל, הערה 11), עמ' 226-227; נ' שווארץ, 'קול מרוסיה', כתובים, 6.7.1927; מ' זהרי, מ' זנד, א' טרטקובר (עורכים), הגות עברית בברית המועצות, ירושלים תשל"ו; השיר נשתמר אצל משפחת יופה והועבר לישראל ב-1974- באמצעות אברהם בלוב-אילינסטו.
- ¹⁶ ח' לנסקי, 'מה זועמים פניי', הענף הגדוע, ירושלים 1954, עמ' 67.
- ¹⁷ A. Blyum, 'Hebrew Publications and the Soviet ; 594, 586 דף 27, תיק 3, רשימה 31, קובץ 31, *TsGALIP* Censor in the 1920s', *East European Jewish Affairs*, 23, 1 (1993), p. 95
- ¹⁸ ל' צנציפר, עשר שנות רדיפות, תל-אביב תר"ץ, עמ' 240-241; סערוני (לעיל, הערה 13), עמ' 233-234.
- ¹⁹ *TsGALIP*, קובץ 31, רשימה 3, תיק 27, דף 586; בלום (לעיל, הערה 15), עמ' 92; צנציפר (לעיל, הערה 16), עמ' 243-240; גלבוש (לעיל, הערה 11), עמ' 23-24, 245; סערוני (לעיל, הערה 16), עמ' 236-238.
- ²⁰ A. Greenbaum, M. Beizer, 'Yehiel Ravrebe: Jewish Poet and Scholar', *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 1(17), 1992, p. 31
- ²¹ פ. מ. (ראיזה) (לעיל, הערה 12); זרחין (לעיל, הערה 11), עמ' 258-259; אם להשוות את זכרונותיו של זרחין עם המאמר של ו' גסן, הרי שמתקבלת התמונה, שהמלשין של הנקו"ד היה ידידו הקרוב של המשורר חיים (יפים) ראיזה (גסן (לעיל, הערה 12).
- ²² גסן (לעיל, הערה 19).
- ²³ מ' אלטשולר, 'אגרות חיים לנסקי', בחינות, 8-9 (1978-1977), עמ' 201-202. הפנייה עצמה אל נושא המכתבים "איליץ" במכתביו של לנסקי מדגישה בלגלוג ששם אביו של יופה ושל ולדימיר לנין (איליה) היה זהה.
- ²⁴ ח' לנסקי, מעבר נהר הלתי, תל-אביב 1986, עמ' 9, 215-216. המחברות של לנסקי שהוזכרו לעיל נשמרות בארכיו של המרכז לחקר ותיעוד יהדות מזרח אירופה, קובץ 193. אודות ו' יופה וקשריו עם לנסקי ראו : D. Yoffe,

- 1992, 15 (44), *Narod moi*, 'Posledniaya poema Khaima Lenskogo' מ' בייזר, 'משפחת הרב מפטרבורג', הצופה, 25.4.1989; א' בלוב (אלינסון), איך הייתי כושי, ירושלים 1990, עמ' 121-123.
- ²³ אלטשולר (לעיל, הערה 11), עמ' 151; אלטשולר (לעיל, הערה 21), עמ' 208.
- ²⁴ על עיתונות רוסית-יהודית של תחילת המאה העשרים ראו: י' סלוצקי, העיתונות היהודית-רוסית בראשית המאה העשרים, 1918-1900, תל-אביב 1977.
- ²⁵ ראו למשל: א' ז' בן-ישי, 'ספרות ועיתונות עברית ברוסיה בתקופת המהפכה ואחריה', העבר, ט"ו (תשכ"ח), עמ' 163-202.
- ²⁶ *Informatsionnyi biulleten Evreiskoi gruppy Otdela natsionalnostei Gosudarstvennoi publichnoi biblioteki im. M.E. Saltykova-Shchedrina v Leningrade*
- ²⁷ כתבי עת שיצאו לאור פחות מפעם אחת לשנה, כמו למשל *Evreiskaya starina*, נלקחו בחשבון רק באותן שנים, בהן אכן יצאו לאור.
- ²⁸ פרסומים של המפלגה 'צעירי ציון' נכללת בפרסומים ציוניים, המפלגה 'פועלי ציון' נכללת במפלגות הסוציאליסטיות.
- ²⁹ מ' גולניקין (1875-1963) הקים ב-1923 את האופרה בארץ ישראל.
- ³⁰ גרינבאום, בייזר (לעיל, הערה 18), עמ' 28-29.
- ³¹ V. Levitina, *I evrei – moya krov. ; Evreiskii yezhegodnik "Kadima", 1918-1919*, Petrograd 1918;
- Evreiskaya drama – russkaya stsena*, Moscow 1991, pp. 237-238; אודות תולדות התיאטרון היהודי בברה"מ ראו: מ' אלטשולר (עורך), התיאטרון היהודי בברית המועצות, י-ם, 1996.
- ³² *Evreiskie vesti*, 9 (1916), p. 31; *Evreiskaya nedelia*, 1 (1917), p. 43; 3-4 (1917), p. 33
- ³³ *Zhyzn natsionalnostei*, 21 (1919), p. 2
- ³⁴ יוסף אחרון (1886, לודז' – 1943, הוליווד) – כנר ומלחין יהודי. למד בקונסרבטוריון של פטרבורג אצל לאופולד אואר ואנטולי ליאדוב. ב-1924 ביקר בארץ ישראל. מאוחר יותר עבר לארה"ב. אחיו יסידור אחרון (1892, ורשה – 1948, ארה"ב) מלחין ופסנתרן.
- ³⁵ V. Lebedeva-Kaplan, 'Tri pisma iz 1919 g.', *Istoria evreev v Rossii*, Sankt-Peterburg 1943, p. 143;
- Petrogradskaya pravda*, 7.2.1919; קולטור און בילדונג, 2-3.11.1920, עמ' 61.
- ³⁶ *Petrogradskaya pravda*, 9.7.1919; 143-142, עמ' 35; לעיל, הערה 35), עמ' 143-142
- ³⁷ *Zhyzn natsionalnostei*, 14 (1920)
- ³⁸ *Petrogradskaya pravda*, 19.2.1919, 11.3.1920, 1.2., 5.4., 10.4.1921
- ³⁹ משה (מיכאיל) מילנר (1886, מחוז קייב – 1953, לינגרד) – מלחין ומנצח יהודי. ב-1915 סיים את הקונסרבטוריון של פטרבורג. ניצח על המקהלה של החברה היהודית למוסיקה עממית (1911-1923) ועל המקהלה של בית הכנסת הגדול בפטרבורג (1911-1919). בשנים 1924-1925 ניהל את מחלקת המוסיקה של התיאטרון היהודי הממלכתי של מוסקבה ובשנים 1929-1931 של התיאטרון היהודי (ביידיש) בחרקוב. בין השנים 1931 ו-1938 ניהל את הלהקה הווקלית היהודית בלינגרד. מילנר הלחין יצירות רבות על נושאים יהודיים.
- ⁴⁰ שם, 19.11.1920; 17, p. 1 (1922), *Evreiskii vestnik*
- ⁴¹ A. Kugel, 'Evreiskii teatr', *Profili teatra, Moscow 1927*, pp. 182-200; *Evreiskii vestnik*, 2 (1922), p. 22
- ⁴² *Petrogradskaya pravda*, 21.1, 26.1, 28.1, 19.2, 14.5, 16.5, 25.5, 30.5, 1.6, 7.6, 22.10.1922
- ⁴³ *Evreiskii vestnik*, 5-6 (1922), pp. 33-34; *Petrogradskaya pravda*, 14.9, 24.9, 30.9, 7.10, 10-13.10, 21.10, 26.10.1922
- ⁴⁴ *Petrogradskaya pravda*, 21.11.1922; 3.2., 13.2, 14.4.1923
- ⁴⁵ *Petrogradskaya pravda*, 12.10, 21.11, 10.12.1922, 3.11.1923
- ⁴⁶ *Evreiskii vestnik*, 4 (1922), p. 20; *Petrogradskaya pravda*, 4.4, 19.6.1923
- ⁴⁷ *Petrogradskaya pravda*, 21.12.1921, 26.12.1922
- ⁴⁸ *Kratkaya evreiskaya entsiklopedia*, Vol. 5, p. 351; E. Mazo, 'Vospomonania starogo evreya', *Narod moi*, 14 (1990); A.B. Blum, *Evreiskii vopros pod sovetsoi tsenzuroi*, St. Petersburg 1996, pp. 36-40
- ⁴⁹ *Leningradskaya pravda*, 12.8, 21.8, 22.8, 12.9.1926
- ⁵⁰ *Leningradskaya pravda*, 12.9, 10.9, 14.9.1926
- ⁵¹ *Leningradskaya pravda*, 18.9, 10.11.1926
- ⁵² *Leningradskaya pravda*, 5.10, 11.12, 25.11, 19.12 21.12.1926, 1.1, 13.1.1927
- ⁵³ *Leningradskaya pravda*, 29.12.1926, 5.1, 19.1.1927
- ⁵⁴ מ' אלטשולר, 'תיאטרון יידיש והציבור היהודי בברית המועצות', בספרו של מ' אלטשולר (עורך), התיאטרון היהודי בברית המועצות, ירושלים 1996, עמ' 54-55; B. Picon-Volin, *Le théâtre juif soviétique pendant les années vingt*, Lausanne 1973; F. Burko, *The Soviet Yiddish Theatre in the Twenties*, Ph.D. Southern Illinois 1978
- ⁵⁵ *Leningradskaya pravda*, 27.1.1927
- ⁵⁶ *TsGALIP*, קובץ 258, רשימה 3, תיק 12, דף 6-7.
- ⁵⁷ מ. I. Vainshtein, 'Obshchestvo narodnoi muzyki kak faktor kulturnoi zhyzni Peterburga nachala XX veka', *Etnografia Peterburga-Leningrada*, Leningrad 1988, II, pp. 29-38; G.V. Kopytova, *Obshchestvo evreiskoi narodnoi muzyki v Peterburge-Petrograde*, St. Petersburg 1997
- ⁵⁸ M. Beizer, *Evrei v Peterburge*, Jerusalem 1989, pp. 160-163; 67-68, עמ' 31, לעיל, הערה 31), עמ' 67-68

-
- Petrogradskaya pravda*, 1.4, 28.11.1919⁵⁹
Razsvet, 15 (1918), p. 27; 16-17 (1918), p. 2⁶⁰
 S.B. Yudovin, *Graviury na dereve*, Leningrad 1928⁶¹
TsGAIPD, קובץ 16, רשימה 11, צרור 649, תיק 10963.⁶²
Petrogradskaya pravda, 6.3.1929⁶³
Leningradskaya pravda, 30.3, 26.10.1934; *Tribuna*, 1 (1936), p. 21⁶⁴
Bulleten Gosudarstvennoi publichnoi biblioteki, 3-4 (1935), p. 89; January 1934, pp. 4, 8⁶⁵
Tribuna, 3 (1932), p. 16; 1 (1936), p. 33⁶⁶
TsGALIP, קובץ 258, רשימה 3, תיק 21, דף 15; תיק 23, דף 48.⁶⁷
 שם, דף 13-15, 38-39.⁶⁸
 שם, תיק 33, דף 2-3; 5; תיק 23, דף 61, 78, 93; תיק 62, דף 19; תיק 70, דף 3.⁶⁹